

**«6D040600-Режиссура» мамандағы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған
Әкімбек Асқардың «Мұхтар Әуезов шығармаларын сахналау үрдісі:
дәстүр мен жаңашылдық» тақырыбындағы
докторлық диссертациясының мәтініне
АҢДАТПА**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

100 жылдық тарихы бар Қазақ ұлттық драма театры алғашқы қадамынан бастап ұлтымыздың ұлық қаламгері, драматург – Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің есімімен тікелей байланысты. Өмірі мен шығармашылығы театрдың драматургиясын жазуға, теориялық бағыт-бағдарын айқындауға, режиссурасының дамуына, актерлік өнердің өркендеуіне белсенді араласқан көп қырлы тұлға.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық құрылтайдың IV отырысында сөйлеген сөзінде Президент отандық театрдың бағыт-бағдарына назар аудара келе бүгінгі даму үдерісіне жоғары баға берді. «Тәуелсіздік жылдарында мәдениет саласында көп жұмыс атқарылды. Классикалық және заманауи музыкаға арналған сәулетті ғимараттар салынды. Көптеген театр ашылды. Қазақстанда театр өнеріне қызығушылық артып келеді. Зал көрерменге толы, қойылымдардың премьерасына билеттер екі-үш апта бұрын сатылып кетеді. Сахна өнеріне құштар жандардың арасында жастардың көп болуы көңілге ерекше қуаныш ұялатады» – деп ой қорытты. Бүгінгі қазақ театрының тыныс-тіршілігіне байланысты айтылған бұл тұжырым алдыңғы буын театр қайраткерлерінің қажырлы еңбегіне, сол істі сәтімен жалғастырған бүгінгі театр қайраткерлерінің тынымсыз ізденісіне берілген жоғары баға. Ұлт театр өнерің көркемдік деңгейі, жас көрерменнің ерекше қызығушылық танытуы, қазақ театрының тарихында елеулі із қалдырған тұлға – М.Әуезовтің шығармаларының орны ерекше және театрдың бүгінгі жетістігінің астарында заманымыздың заңғар жазушысы, ғұлама ғалым М.Әуезовтің пьесалары мен прозалық туындылары салып кеткен жолын, ұлттық болмысымызды қайта жаңғыртудағы игі әсерін көреміз.

Диссертация тақырыбының өзектілігін туындатқан Мұхтар Әуезов шығармаларын сахналаудағы дәстүр мен жаңашылдық үдерісі бұған дейін арнайы тақырып болып осы бағытта жүйелі қарастырылмаған. Ұлттың театр өнері әлемдік аренаға бағыт ұстаған қазіргідей уақытта инновациялық ізденіс драматургия, режиссура және актерлік өнердегі көркемдік деңгей М.Әуезовтей суреткердің межелеген биігінен төмендемеуді талап етеді. Дәстүрді ұстана отырып тұрақты жаңару, даму үдерісіндегі ізденістерін М.Әуезов шығармаларын қазақ театрындағы сахналауын қарастыратын тақырып кешенді түрде алғаш рет зерттеліп отыр.

Зерттеу жұмысының нысаны – М.Әуезовтің драмалық және прозалық шығармаларының театр сахнасында қойылуы.

Зерттеудің пәні – М.Әуезов шығармаларының сахналық интерпретациясындағы дәстүр мен жаңашылдық ізденістердің көркем шешімдерінің көрініс табуы.

Зерттеудің мақсаты – М.Әуезовтің драмалық және прозалық шығармаларын сахналауда режиссурадағы дәстүр жалғастығы мен жаңашылдықты анықтау, сонымен бірге бұл үдерістің театрдың көркемдік даму деңгейіне ықпалы мен өзіндік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда пайымдау.

Зерттеудің міндеттері:

– М.Әуезовтің алғашқы пьесаларының көркемдік деңгейін талдау мысалында драматургтік шеберлігінің қалыптасуын зерделеу;

– Ұлт театрының қалыптасу мен дамуы кезеңіндегі репертуарын түзу мен дамытуда М.Әуезов драматургиясының орны мен рөлін анықтау;

– Қазақ-кеңес театр режиссурасындағы М.Әуезов драматургиясын сахналаудағы ізденістердің ерекшеліктерін бағалау;

– Ұлттық классикаға айналған М.Әуезов драматургиясының отандық театрлар мен режиссураның кәсіби шеберлігі мен біліктілігін таныту мен шыңдау мектебіне айналғаны зерттеу;

– Тәуелсіздік кезеңінде М.Әуезов шығармаларының еліміздегі рухани жаңару мен жаңғыру үрдісінің негізгі бастаушы көзіне айналғанын режиссерлік ізденістер арқылы сараптау;

– М.Әуезовтің прозалық шығармаларын сахналаудағы заманауи үлгідегі театрлық формалар мен режиссурадағы жаңашылдықты анықтау.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Қазақ кәсіби сахна өнерінің бір ғасырлық жүріп өткен шығармашылық жолында ұлт театрының қалыптасу, даму тарихына байланысты біраз еңбектер жазылды. М.Әуезовтің шығармашылығын, соның ішінде отандық драматургияның алтын қорын құрайтын ұлттық классикаға айналған пьесалары еліміздің филология саласындағы ғалымдарының ерекше назарында болды. Олар драматургия саласын арнайы тақырып етіп зерттеген: С.Ордалиевтің, Ә.Тәжібаевтың, Р.Нұрғалиевтің, А.Нұрқатовтың, Ш.Елеукеновтің, З.Қабдоловтың, Г.Пірәлиеваның монографиялары негізін құрады.

Қаламгер драматургтің қазақ театрының бастау көзінен күні бүгінге дейінгі репертуарының көркі болған қайталанбас шығармаларына, олардың сахналық нұсқаларына байланысты театртанушы мамандардың жазып қалдырған еңбектерінің өзі бір төбе. Олардың қатарына: қазақ театр тарихын зерттеуші кәсіби мамандар: Қ.Қуандықов, Б.Құндақбайұлы, Л.Богатенкова, Ә.Сығай, С.Қабдиева, Б.Нұрпейіс т.б. театртанушылық тұрғыдан зерттеп жазылған монографиялары мен ғылыми жинақтарын жатқызамыз.

М.Әуезов пьесалары мен прозалық шығармаларының сахнаға қойылу тарихы теориялық еңбектермен шектелмей сахна практигі режиссерлер мен актердің орындаушылық өнермен ұштастыра жазылған мемуарлар, очерктер, портреттер. Бұл топқа қазақ сахнасының көрнекті театр режиссерлері мен актерлері: А.Тоқпанов, С.Қожамқұлов, Қ.Бадыров, Х.Елебекова, Б.Римова,

Қ.Жандарбеков, Қ.Байсейітов, М.Байсеркенов, И.Шостак, Ә.Рахимов т.б. еңбектерін де жатқызамыз.

Зерттеудің әдістері

Диссертациялық жұмыс тақырыбын зерттеу барысында диссертант М.Әуезов шығармаларын зерттеуде, сахналау үрдісіндегі дәстүр мен жаңашылдықты айқындауда *эмпирикалық, теориялық талдау*, спектакльдерді *театртанушылық, салыстырмалы талдау*, әр түрлі дереккөздерді сараптау үшін *тарихи-мұрағаттық, объективті-аналитикалық*, пьесалардың мәтінін *логикалық, өнертанушылық талдау* әдістерін қолданды.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері

М.Әуезов шығармаларын сахналаудағы режиссерлік ізденістер негізінде театр режиссурасындағы жаңа бағыттарды зерттеу жолындағы межеленген мақсат-міндеттерді жүзеге асыру үшін шетелдік және отандық театртанушы ғалымдардың зерттеулері назарда болды. XX ғасырдағы кәсіби театр мектептердің қалыптасуы мен даму үрдісін зерттеуде әдіснамалық негіз ретінде орыс-кеңестік, шетелдік театртанушылар мен театр теоретиктері мен практиктері: К.С.Станиславский, Вл.И.Немирович-Данченко, П.Марков, С.Попов, Г.Товстоногов, А.Арто, Е.Гротовский, П.Брук, А.Смелянский т.б. театр өнерінің теориясы мен практикасы, сахна мәдениеттің эстетикасы саласында жазылған ғылыми еңбектері басшылыққа алынады.

Отандық театртанушы ғалымдар: Б.Құндақбайұлы, Ә.Сығай, А.Қадыров, С.Қабдиева, Б.Нұрпейіс, А.Еркебай, А.Мұқан, М.Жақсылықова, З.Исламбаева т.б. және сахна кеңістігін практикалық тұрғыда игерген: А.Тоқпанов, Ә.Мәмбетов, М.Байсеркеұлы, Ә.Рахимов т.б. режиссерлердің тәжірибеден туындаған тұжырымдарына назар аударылды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы

Диссертациялық жұмысты зерттеу барысында диссертант келесідей ғылыми жаңалықтарға қол жеткізді. **Алғаш рет:**

– «М.Әуезов шығармаларын сахналау үрдісі: дәстүр мен жаңашылдық» тақырыбы ғылыми-зерттеу нысаны болып театртанушылық тұрғыда арнайы қарастырылды;

– М.Әуезовтің драматургтік шеберлігінің қалыптасуы мен өсу жолы, пьесаларының көркемдік деңгейінің ұлт театры репертуарын қалыптастыру мен кемелденуіне жасалған игі қадамдары драматургиясының орны мен рөлі жаңаша көзқараспен ой сүзгісінен өтті;

– Диссертация тақырыбын кешенді түрде зерттеу барысында отандық драматургияның қалыптасуы, дамуы, бүгінгі жеткен белестеріндегі халқымыздың ұлық суреткері М.Әуезовтің алатын орны мен рөлі соны көзқараспен бағамдалды;

– Қазақ-кеңес театрының режиссурасындағы М.Әуезов драматургиясын сазналаудағы шығармашылық ізденістердің өзіндік ерекшеліктері сараланды;

– Отандық театр режиссурасының кәсіби шеберлігі мен біліктілігін танытатын және актерлік ойынның шыңдалу мектебіне айналған М.Әуезов шығармаларының сахналық интерпретациялары зерделенді;

– Тәуелсіздік кезеңіндегі М.Әуезов пьесаларын сахналаудағы заманауи режиссерлік ізденістерге сараптама жасалды;

– М.Әуезовтің прозалық шығармалары мысалында заманауи үлгідегі театрлық формалар мен режиссурадағы жаңашылдық іздері бағамдалып ұлттық театр өнерінің уақыт пен заман талабына сай ізденістері сараланды.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар

М.Әуезов шығармашылығын ғылыми тұрғыда зерттеудің нәтижесінде қорғауға төмендегідей тұжырымдар ұсынылады:

-Жазушы-драматург М.Әуезов шығармаларын сахнаға қою үдерісіне арналған бұл зерттеу жұмысы театртанушылық тұрғыда алғаш рет арнайы талданып, отандық театр кеңістігінде классикалық мұра мен заманауи режиссура арасындағы көркемдік сабақтастыққа кешенді баға берілді. Дәстүрлі сахналық үлгілер мен жаңа технологиялық тәсілдердің өзара ықпалдастығы М.Әуезов туындыларының сахналық әлеуетін жан-жақты ашуға мүмкіндік беретіні дәлелденді. Ұлт театр өнерінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі ізденісінде дәстүр мен жаңашылдық үрдісі М.Әуезов шығармаларымен үйлесім тапқан ажырамас ұғым.

-М.Әуезовтің қарымды драматург ретіндегі қалыптасуы мен оның пьесаларының көркемдік деңгейі ұлттық театрдың репертуарлық саясатының негізінде, театр мен жазушы арасындағы өзара шығармашылық байланыс отандық сахна өнерінің кәсіби деңгейге көтерілуіне ықпалы зерттеудің алғашқы тараушасында тұңғыш пьесалары мысалында қарастырылады. «Бәйбіше – тоқал», «Еңлік – Кебектен» бастап «Қарагөз», «Түнге сарын» т.б. классикалық пьесаларына дейінгі кәсіби өсу жолы, пьесаларының ұлт театрының репертуарлық қажетін барынша өтеген, автор мен театр арасындағы шығармашылық тандем ұлт театрының көркемдік бағыты мен рухани мазмұнын айқындауда шешуші рөл атқарған. Автор мен театрдың арасында орнаған тығыз шығармашылық тандем орнаған. Ұлт театрының сахнасына қойылған бетте репертуардан алынып, үлкен дау тудырған «Хан Кене» тарихи драмасы мен кезеңдік қойылымы «Абай» трагедиясындағы театрдың маңызды жұмыстарының орны мен рөлі қарастырылады;

-М.Әуезовтің сахнаға арналған мұрасы – қазақ драматургиясының қалыптасуы мен өркендеуіне негіз болған шығармашылық феномені ретінде бағаланған зерттеудің келесі тараушасы драматург пьесалары ұлттық театр репертуарының көркемдік деңгейін көтеріп, ұлт режиссурасы мен актерлік өнерінің кәсіби дамуына серпін берген қырлары анықталды. Мұнда М.Әуезовтің отандық театр кеңістігіндегі алатын тарихи рөлін және шебер суреткерлік қырының отандық сахна өнерін дамытуға қосқан мол үлесі театр режиссурасы мен сахналық интерпретациялары мысалында анықтала келе драматургтің шығармалары дәстүр мен жаңашылдықты театр сахнасында ұштастырудың көркем үлгісіне айналғаны дәлелденді.

-Кеңестік дәуірдегі театр режиссурасы М.Әуезов пьесаларын сахналау барысында өз дәуірінің көркемдік талаптарына сай жоғары тәсілдер мен интерпретациялар арқылы ұлттық театр мектебінің көркейтіп, межелі белестерді бағындыруына зор ықпал етті. Қазақ театрында Ә.Мәмбетов және

өзге де отандық режиссурадағы нәтижелі ізденістерді берген зор серпілісі М.Әуезов шығармаларын сахналаумен ерекше көрініс берді. Бұл қойылымдарда классикаға айналған автор мәтіні мен заманауи режиссерлік шешімдер үйлесімі көрініс тауып, ұлттық дәстүр мен сахналық жаңашылдық үндестігі жарасымды көрініс тапты.

-М.Әуезовтің драмалық шығармаларын сахналау отандық театр ұжымдары үшін шығармашылық мол тәжірибе мен кәсіби біліктілігін арттырудың маңызды белесі болды. Автордың ақ өлеңмен, прозамен жазылған көркемдік сапасы жоғары пьесалары режиссерлер мен актерлерді терең, сапалы ізденіске негізделген жұмысқа, көркемдік ойлау деңгейін тереңдетуге, тарихи-мәдени танымын арттыруға, сахналық шеберлігі мен мәдениетін жетілдіруге бастайтын маңызды мектепке айналды. М.Әуезов қаламынан туып ұлттық классикаға айналған әрбір шығарманы сахналау кез келген театр үшін, режиссерлер мен актерлердің кәсіби біліктілігі мен шеберлігіне сын болатын шыңдалу мектебі болды;

-Тәуелсіздік жылдарында қазақ театрында қалыптасқан шығармашылық еркіндік М.Әуезовтің фольклор мен тарихқа, тарихи тұлғаларымызға арналған шығармаларына жаңаша көзқараспен заманауи интерпретациялауға жол ашты. Автордың және өмірлік зерттеу нысаны болған ұлы Абайдың осы жылдары өткен мерейтойлары театрларға М.Әуезов пьесаларын соны режиссерлік пайыммен оқуға жол ашқаны қарастырылды. Тәуелсіздік кезеңінен театрдың заманауи режиссерлік ізденісінің бағыт-бағдары мен үдерісі М.Әуезов пьесаларын заманауи үлгіде сахналау арқылы жаңа серпін алуы қарастырылды;

-Жазушының прозалық шығармаларын экранға шығару тәжірибесі кеңестік дәуірде сәтті жүзеге асқан. Тәуелсіздік жылдары отандық театрларымыз М.Әуезовтің прозалық туындыларына ерекше назар аударып, прозалық мәтіннен заманауи режиссурасының жаңа бағыттары мен көркемдік формаларына бастайтын сахналық қойылымдарды дүниеге келтірді. Бүгінгі қазақ театрын жаңа эстетикалық биікке көтерген, заманауи үлгідегі театрлық формалар мен режиссурасындағы инновациялық ізденістерді М.Әуезовтің прозалық шығармаларынсыз елесте алмайтынымыз анық.

Зерттеудің ғылыми-теориялық және тәжірибелік маңызы

Диссертациядан алынған нәтижелер мен тұжырымдар, түйіндер мен қорытындылар сахна өнеріне қатысты маман дайындайтын арнайы оқу орындарының студенттеріне, магистранттар мен докторанттарға пайдалануға болады. Ғылыми зерттеудің нәтижелерін «Қазақ театрының тарихы», «Бүгінгі әлемдік театрлық процестер», «Актерлік шеберлік», «Қазіргі режиссура мен актерлік өнер», т.б. пәндерге қосымша оқу құралы ретінде қолдану болады.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі

Диссертациялық зерттеудің негізін құрайтын теориялық мәселелері мен тұжырымдары ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитеті белгіленген республикалық 4, SCOPUS базасына енетін нолдік емес, импакт факторы бар халықаралық 1 ғылыми басылым материалдарының жинақтарында жарияланды:

Жұмыстың құрылымы

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш негізгі бөлімнен, әрқайсысы екі тараушадан (алты тарауша), қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады.

Диссертацияның «Мұхтар Әуезов шығармашылығы және ұлт театрының қалыптасу жолы» атты бірінші бөлімде М.Әуезовтің жазушы-драматургтік жолға түсуі, суреткерлік шеберлігінің қалыптасуы мен ұшталу жолы, драматургтік алғашқы қадамынан бастаған жас автордың қоғамдық өмірдің бояуын келтіріп бере алған шеберлік қырларының қалыптасуы, ерекшеліктері сипатталады. Екінші тараушада тұңғыш ұлттық театр репертуарының түзілуі мен дамуында М.Әуезов драматургиясының алатын орны мен ықпалы, ұлттық драматургия қалыптасу кезіндегі репертуардағы М.Әуезов пьесаларының рөлі ашылады.

«М.Әуезов пьесаларын сахналаудағы режиссерлік интерпретация мәселелері» деп аталған екінші бөлімде қазақ-кеңес дәуіріндегі ұлт театр режиссурасының М.Әуезов пьесаларын сахналаудағы сәтті ізденістер төркіні мен қазақ театрының тарихында кезеңдік қойылымға айналған А.Тоқпанов сахналаған «Абай» трагедиясынан Ә.Мәмбетовпен бағындырған М.Әуезов шығармаларының сахнаға қойылуы, режиссерлік, актерлік құрамның орындауындағы ерекшеліктер қарастырылды. «М.Әуезов пьесаларының ұлттық режиссураны дамытудағы рөлі» атты екінші тараушада ұлттық драматургияның алтын қорына айналған қаламгердің мұрасы өзіндік режиссерлік интерпретациямен сахнаға шығуы жаңа қойылымдар мысалында талданып жаңашылдықпен оқылған М.Әуезов пьесалары қазақ театрының жемісті жылдар тарихын түзетін спектакльдер шешімдеріне баға беріледі.

Диссертацияның «М.Әуезов шығармаларының заманауи қазақ театрының дамуына ықпалы және жаңашылдық» үшінші бөлімнің бірінші тараушасында тәуелсіздік кезеңдегі М.Әуезов туындыларының сахналық трансформацияланған үлгілері қарастырады. Автордың сахналанған пьесалары мен прозалық шығармаларынан түзілген озық спектакльдерінен отандық заманауи театрдың дамуына олжа салған озық үлгілерін және қазақ сахнасында жаңашылдығымен көрінген қойылымдардың режиссуралық интерпретациялары талданады. Екінші тарауша М.Әуезов шығармаларының сахналық жүйесіндегі театрлық формалар мен жаңашылдыққа арналып отандық театрлардағы соны режиссерлік ой-идея, жаңа сахналық формаларды игеру жолында жасаған арнайы жобаларындағы жаңашылдық іздері сарапталады. Қазақ театр өнерінің әлемдік театрдың заманауи үдерісінен шеттеп қалмай, жаңашылдық пен постдрамалық театрдың үлгісінде қойылған спектакльдерін, прозалық туындылары негізінде дүниеге келген тың сахналық спектакльдер қарастырылды.